ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 12 | ISSUE - 8 | APRIL - 2026

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

स्वराज्यरक्षिका महाराणी येसूबाई

प्रो. डॉ. राजेंद्र गायकवाड
इतिहास विभागप्रमुख, विठ्ठलराव शिंदे कला महाविद्यालय, टेंभुर्णी ,
ता. माढा, जि. सोलापूर.

प्रस्तावना:

१७ व्या शतकातील महाराष्ट्र हा संघर्षाची भूमी होता. औरंगजेब आपले संपूर्ण सैन्य घेऊन दख्खन जिंकण्यासाठी उतरला होता. अशा कठीण समयी राजघराण्यातील स्त्रिया केवळ पडद्याआड न राहता राजकारणाच्या केंद्रस्थानी आल्या. महाराणी येसूबाई या शिवछत्रपतींच्या तालमीत तयार झालेल्या अशा रणरागिणी होत्या, ज्यांनी पतीच्या मृत्यूनंतरही स्वराज्याचा स्वाभिमान दिल्लीच्या बादशहासमोर झुकू दिला नाही. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या सून, धर्मवीर संभाजी महाराजांच्या पत्नी आणि छत्रपती शाहू महाराजांच्या मातोश्री असलेल्या महाराणी येसूबाईंचे कार्य मराठा इतिहासात मैलाचा दगड ठरले आहे. १६८९ मध्ये संभाजी महाराजांच्या बलिदानानंतर जेव्हा स्वराज्य विखुरले जात होते, तेव्हा येसूबाईंनी रायगडावरून धैर्याने नेतृत्व केले. त्यांनी स्वतःच्या पुत्राचा गादीवरील हक्क बाजूला ठेवून राजाराम महाराजांना छत्रपती घोषित करण्याचा जो 'त्याग' केला, तो जागतिक राजकारणातील दुर्मिळ घटना आहे. मुघलांच्या ३० वर्षांच्या प्रदीर्घ कैदेत राहूनही त्यांनी आपला स्वधर्म आणि स्वाभिमान जपला. हा शोधनिबंध त्यांच्या प्रशासकीय कौशल्य, युद्धनीती आणि अढळ धैर्याचा वेध घेतो.

कौटुंबिक पार्श्वभूमी

येसूबाईंचा जन्म कोकणातील शृंगारपूरच्या बलाढ्य शिर्के घराण्यात झाला. पिलाजीराव शिर्के हे त्यांचे वडील. शिर्के घराणे हे परंपरेने शूर आणि स्वाभिमानी होते. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याच्या विस्तारासाठी आणि अंतर्गत सलोख्यासाठी संभाजी महाराजांचा विवाह येसूबाईंशी लावून दिला. हा विवाह राजकीयदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा ठरला, कारण यामुळे कोकणातील एक मोठी शक्ती स्वराज्याशी जोडली गेली[१].

शिवरायांचे मार्गदर्शन आणि 'कुलमुखत्यारी'

शिवाजी महाराजांनी येसूबाईंमधील राज्यकारभाराची समज ओळखून त्यांना 'कुलमुखत्यार' म्हणून अधिकार दिले होते. त्यांच्याकडे स्वराज्याची राजमुद्रा असायची. संभाजी महाराजांच्या अनुपस्थितीत त्या रायगडाचा कारभार चोख सांभाळत. त्यांच्या स्वाक्षरीची आणि मोहोर असलेली अनेक पत्रे आजही ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये उपलब्ध आहेत, जी त्यांच्या प्रशासकीय शिस्तीची साक्ष देतात[२].

छत्रपती संभाजी महाराजांच्या काळात दिलेली साथ

संभाजी महाराजांची कारकीर्द ही सततच्या लढायांची होती. पोर्तुगीज, सिद्धी आणि मुघल अशा तिहेरी शत्रूंशी लढताना महाराजांना अंतर्गत फितुरीचाही सामना करावा लागला. अशा वेळी येसूबाईंनी महाराजांना मानसिक आधार दिला आणि गडावरील व्यवस्थापनात कधीही उणीव भासू दिली नाही.

संगमेश्वरची दुर्घटना आणि येसूबाईंचा संयम (१६८९)

१ फेब्रुवारी १६८९ रोजी संभाजी महाराजांना मुघलांनी संगमेश्वर येथे पकडले. ही बातमी रायगडावर वीजेसारखी धडकली. संपूर्ण मंत्रिमंडळ आणि प्रजा शोकाकुल होती. पण येसूबाईंनी संयम राखला. त्यांनी तत्काळ गडाचे दरवाजे बंद करून संरक्षणाची फळी मजबूत केली. पती संकटात असतानाही त्यांनी राजधर्माला प्राधान्य दिले.

ऐतिहासिक बलिदान आणि 'राजमुकुटा'चा त्याग

संभाजी महाराजांच्या हत्येनंतर औरंगजेबाने असा विचार केला होता की आता मराठे शरण येतील. पण येसूबाईंनी रायगडावर सर्व सरदारांची सभा बोलावली. त्यांनी घोषित केले की, "राजा मेला तरी राज्य जिवंत आहे." त्यांनी आपला सात वर्षांचा मुलगा शाहू याचा हक्क बाजूला ठेवून, राजाराम महाराजांना (शिवरायांचे दुसरे पुत्र) गादीवर बसवण्याचा निर्णय घेतला. हा निर्णय स्वराज्य वाचवण्यासाठी घेतलेला सर्वात मोठा त्याग होता[३].

रायगडाचा प्रदीर्घ वेढा आणि मुघलांशी संघर्ष

झुल्फिकार खानाने रायगडाला वेढा घातला तेव्हा येसूबाईंनी अनेक महिने निकराची झुंज दिली. गडावर रसद संपत असताना त्यांनी राजाराम महाराजांना गडाबाहेर सुरक्षितपणे जिंजीला धाडले. स्वतः मात्र पुत्रासह गडावर राहून शत्रूला थोपवून धरले, जेणेकरून मुघलांचे लक्ष विचलित व्हावे.

मुघल कैद: ३० वर्षांचा वनवास (१६८९ - १७१९)

३ नोव्हेंबर १६८९ रोजी रायगड पडला आणि येसूबाईंना मुघल छावणीत कैद करण्यात आले. ही कैद केवळ एका खोलीतली नव्हती, तर ती एका हलत्या लष्करी छावणीतली होती. ३० वर्षे त्या औरंगजेबाच्या कैदेत होत्या. या काळात त्यांना अनेकदा इस्लाम स्वीकारण्यासाठी प्रवृत्त करण्यात आले, परंतु त्यांनी आपला धर्म सोडला नाही[४].

मुघल छावणीतील राजकीय मुत्सद्देगिरी

कैदेत असतानाही येसूबाईंनी आपली प्रतिष्ठा जपली. औरंगजेबाची मुलगी झीनत-उन-निसा हिच्याशी त्यांनी सलोख्याचे संबंध निर्माण केले. झीनतने अनेकदा शाहू महाराजांचे रक्षण केले. याला येसूबाईंची 'सॉफ्ट डिप्लोमसी' मानले जाते. शत्रूच्या छावणीत राहूनही त्यांनी मराठा सरदारांशी गुप्त संपर्क ठेवण्याचे धाडस केले होते[५].

औरंगजेबाचा मृत्यू आणि शाहू महाराजांची सुटका

१७०७ मध्ये औरंगजेबाचा मृत्यू झाला. त्यानंतर मुघल राजकारणात पेच निर्माण झाला. येसूबाईंच्या मार्गदर्शनाखाली शाहू महाराजांनी मुघलांशी वाटाघाटी केल्या. शाहू महाराजांना जेव्हा सोडण्यात आले, तेव्हा येसूबाईंना जामीन म्हणून कैदेतच ठेवण्यात आले. आपल्या पुत्राने स्वराज्य पुन्हा उभे करावे, यासाठी त्यांनी स्वतःचा बंदिवास वाढवून घेतला.

स्वराज्यात पुनरागमन (१७१९)

पेशवे बाळाजी विश्वनाथ यांनी दिल्लीवर स्वारी करून मुघलांना नमवले आणि महाराणी येसूबाईंची सन्मानाने सुटका केली. जेव्हा त्या महाराष्ट्रात परतल्या, तेव्हा त्यांचे वय झाले होते, पण त्यांची स्वराज्यनिष्ठा तशीच होती. साताऱ्यात त्यांचे जंगी स्वागत करण्यात आले.

प्रशासकीय पत्रव्यवहार आणि न्यायनिवाडा

येसूबाईंच्या नावावर अनेक आज्ञापत्रे आहेत. त्यांनी ब्राह्मण-मराठा वादात मध्यस्थी केली होती, तसेच गावांमधील जमिनीच्या वादांचे निवाडेही केले होते. त्यांच्या निवाड्यात कोणावरही अन्याय होणार नाही, याची त्या काळजी घेत असत[६].

येसूबाई आणि ताराबाई: दोन विचारधारा

येसूबाईंनी सामोपचाराने आणि शाहू महाराजांच्या माध्यमातून मुघलांशी व्यवहार केला, तर महाराणी ताराबाईंनी थेट लष्करी संघर्षाचा मार्ग निवडला. या दोन्ही थोर स्त्रियांनी आपापल्या परीने स्वराज्याचे रक्षण केले. येसूबाईचे कार्य 'संयमी राजकारणाचे' प्रतीक आहे.

निष्कर्ष

महाराणी येसूबाईचे चरित्र हे महिला नेतृत्वाचे सर्वोत्तम उदाहरण आहे. प्रतिकूल परिस्थितीत, जेव्हा पतीची हत्या झाली होती आणि मुलगा लहान होता, तेव्हा त्यांनी दाखवलेले धैर्य आजही प्रेरणादायी आहे. 'राष्ट्र प्रथम' ही संकल्पना त्यांनी आपल्या कृतीतून सिद्ध केली. महाराणी येसूबाई या मराठा इतिहासातील 'अखंड ज्योत' आहेत. त्यांनी ३० वर्षांच्या कैदेत जे दुःख सोसले, ते केवळ स्वतःसाठी नव्हते तर स्वराज्याच्या अस्तित्वासाठी होते. त्यांच्या त्यागामुळेच मराठा साम्राज्य पुन्हा एकदा फिनिक्स पक्षाप्रमाणे राखेतून उभे राहिले. त्या खऱ्या अर्थाने 'राजमाता' आणि ‘स्वराज्यरक्षिका’ आहेत.

६. तळटीपा (Footnotes)

१. सरदेसाई, गो. स., 'मराठी रियासत' (खंड २), पृ. १२४.
२. चिटणीस बखर, 'छत्रपती संभाजी महाराज आणि येसूबाईंचा पत्रव्यवहार', संपादक: वि. स. बेंद्रे.
३. पवार, जयसिंगराव, 'मराठी साम्राज्याचा इतिहास', पृ. २१०-२१५.
४. खाफी खान, 'मुंतखाब-उल-लुबाब' (मुघल दरबारी इतिहासकार), खंड २.
५. शेजवलकर, त्र्यं. शं., 'मराठ्यांचा स्वातंत्र्यसंग्राम', पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, पृ. ४५०.
६. गॅझेटियर ऑफ बॉम्बे प्रेसिडेन्सी, खंड १० (रत्नागिरी), ऐतिहासिक नोंदी.